

**G.F.H.Raat (ed.). *Over De Avonden. De eerste roman van Gerard Reve. Kritieken, artikelen en interviews.* Uitgeverij Conserve
Verboden toegang. Essays over het werk van Willem Frederik Hermans. Gevolgd door een vraaggesprek met de schrijver. Bezorgd door Wilbert Smulders. Uitgeverij De Bezige Bij
De sleutel in de kast. Over 'Het stenen bruidsbed' van Harry Mulisch. Samenstelling J.A.Dautzenberg. Uitgeverij De Bezige Bij**

In zijn laatste boek *Real presences* stelt George Steiner zich een wereld voor waarin alle gepraat over kunst, literatuur en muziek ontbreekt. Een wereld zonder literaire kritiek die méér is dan een informatieve aankondiging, zonder secundaire studies van al of niet academische herkomst, zonder tijdschriften als *Literatuur*, de *Vestdijkchroniek* of het *Jaarboek van de Marcel Proust Vereniging*. Het zou een verademing zijn en de kunst zou er wel bij varen, betoogt Steiner; het lezen van een boek, het zien van een schilderij, het beluisteren van een symfonie zou weer een directe esthetische ervaring opleveren, ongehinderd door de ruis van een parasitair commentaar.

Steiner legt de nadruk op de „inflatie” van secundaire teksten, waardoor het kunstwerk wordt bedolven onder de commentaren die vaak evenzeer of zelfs meer over eerdere commentaren gaan dan over het kunstwerk in kwestie. Het is dat een ander bezwaar dat hij ter sprake brengt (het „academisme” in de literatuur zelf) ook hier te lande al met enige bezorgdheid is gesignaleerd, anders zou ik zeggen: laat Steiner naar Nederland komen.

Maarten 't Hart heeft zich weliswaar kortgeleden (in zijn Verwey-lezingen) erover beklagd dat de literaire kritiek vrijwel volledig in handen is van neerlandici, maar dat zij de schrijvers „begraven” onder „piramides” - om even een metafoor van Steiner te lenen - van parafrases, opinies en commentaren, kan onmogelijk worden beweerd. De „inflatie” ontbreekt, getuige alleen al het nog altijd geringe aantal dissertaties over moderne Nederlandse schrijvers. Geen reden dus om alarm te slaan; als ooit het honderdste boek over Vestdijk, Mulisch of Hermans het licht ziet, kan dat altijd nog gebeuren.

Trouwens, ook wat het buitenland betreft, geloof ik dat Steiner overdrijft: de *hoeveelheid* secundaire literatuur klopt misschien wel, maar niet het schadelijke effect dat hij eraan toeschrijft. Dit om de eenvoudige reden dat de meeste mensen al die proefschriften, scripties en artikelen niet lezen. Schadelijk zou alleen de literaire kritiek in dag- en weekbladen kunnen zijn: er zijn ongetwijfeld hele volksstammen die wel de recensie en niet het gerecenseerde boek lezen. Maar het afschaffen van de kritiek lijkt mij hier nauwelijks een effectieve remedie; de kans is groot dat de bedoelde volksstammen in plaats van hongerig naar het boek te grijpen in het vervolg helemaal niet meer lezen. Ik zie niet wat daarmee gewonnen zou zijn.

Onlangs zijn drie boeken verschenen van het soort waartegen Steiner in *Real presences* een waarschuwend vinger opsteekt. De schrijvers wie de eer te beurt is gevallen (Reve, Hermans en Mulisch) behoren in de moderne Nederlandse literatuur niet tot de onbesprokenen. Dus als Steiners kritiek ergens op zijn plaats zou kunnen

zijn, dan hier. Wat rechtvaardigt deze uitgaven, die geen nieuw terrein ontsluiten, maar zich voegen in een al bestaande, zij het nog niet erg lange rij?

De meeste twijfel bekwam mij bij het boek dat G.F.H. Raat samenstelde over *De avonden*. Het boek bestaat uit een bundeling van nagenoeg alle recensies naar aanleiding van Reve's debuut uit 1947 en bevat voorts een aantal latere essays over *De avonden*. Over de ontvangst van *De avonden* destijds en de publieke discussie over het boek die na de toekenning van de Reina Prinsen Geerligsprijs losbarstte was per slot van rekening bijna alles al bekend uit de literaire geschiedschrijving. Ik denk bijvoorbeeld aan *Kort Revier* uit 1973 of aan een boek als *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960* (1986) van Ton Anbeek. De nieuwe bundel biedt alleen de complete tekst van de recensies, terwijl men zich in de zojuist genoemde titels moet behelpen met citaten.

De meeste van die recensies zijn overigens voor een beter begrip van *De avonden* nauwelijks van belang, want zoals R. van Amerongen (die als Viktor Poort in de roman voorkomt) in een overzicht van de kritiek uit 1948 al vaststelde: „Het is verbazingwekkend, wat er over dit boek gezwaamd is, literair niet ter zake, psychologisch huiveringwekkend en onverantwoord, tenslotte van religieus-geëxalteerd tot hysterisch onbeschoft". Dat maakt het lezen van deze recensies voor elke huidige recensent tot een wat dubbelzinnig genoegen: de hilariteit over de blunders van de voorgangers dwingt tegelijkertijd tot inkeer en gewetensonderzoek, en daar wordt men eerder bescheiden dan vrolijk van.

Meer verhelderend zijn de langere beschouwingen uit diezelfde periode (in het bijzonder het essay van Hermans, dat ook het nodige verraaft over zijn eigen schrijverschap) en de artikelen die in de jaren zestig en daarna aan *De avonden* zijn gewijd. Uiteraard kleurt de kennis van Reve's latere werk in deze artikelen de visie op diens debuut, dat anders dan in de jaren veertig door bijna niemand meer wordt beschouwd als het stemgeluid van een „generatie" maar als het briljante beginpunt van Reve's oeuvre. Vandaar de aandacht voor die aspecten welke in eerste instantie door bijna iedereen over het hoofd waren gezien, zoals de humor, de dromen en de symboliek in de roman.

Toch blijft het voor mij de vraag of deze essays, hoe verdienstelijk ook, voor gewone lezers de moeite waard zijn. De toegankelijkheid van Reve's werk is per slot van rekening groot genoeg om het ook zonder kritisch commentaar te kunnen stellen. Hoogstens zal hier en daar een accent worden verschoven, maar ik betwijfel of iemand die bij eerste lezing van *De avonden* niet één keer in de lach is geschoten na kennis te hebben genomen van H. van den Berghs artikel „Humor als noodsprong" het bij een tweede lezing zal uitschateren.

Ook Hermans en Mulisch kunnen natuurlijk heel goed zonder commentaar en analyse worden gelezen. Hun succes bij het grote publiek is er niet voor niets, maar omdat zij in tegenstelling tot Reve - althans in sommige van hun boeken - „moeilijke" auteurs mogen worden genoemd, kan er aan hen door critici en commentatoren meer eer worden behaald. Menige gewone lezer die *Verboden toegang. Essays over het werk van Willem Frederik Hermans* per ongeluk inkijkt, zal niet weten wat hij leest. De bundel is

dan ook niet in de eerste plaats voor hem bedoeld; de essays die erin staan zijn oorspronkelijk lezingen geweest, gehouden in het kader van een nascholingscursus voor neerlandici.

De uitgave, een reguliere paperback bij een reguliere uitgeverij, suggereert echter dat men ook een publiek buiten de kring der vakgenoten hoopt te bereiken. Ondanks het jargon dat door sommige auteurs te weinig wordt geschuwd, lijkt mij die pretentie niet onterecht, want de meeste essays in deze door Wilbert Smulders samengestelde bundel vragen de aandacht voor facetten van Hermans' oeuvre die bij oppervlakkige lezing niet in het oog springen. Zo wordt er geschreven over Hermans' poëtica, het „postmodernisme" van *De God Denkbaar Denkbaar de God* en de relatie met de filosofie van Wittgenstein.

Ook dat levert niet altijd nieuws op, omdat een aantal van de auteurs over hetzelfde onderwerp eerder een dissertatie heeft geschreven, maar de beknopte vorm van het essay verhoogt in elk geval de toegankelijkheid. Opvallend is dat verschillende auteurs zich vooral druk maken over de status van Hermans' proza: kan wat hij schrijft nu „realistisch" worden genoemd of niet? Ten slotte komt men uit bij termen als „strategisch realisme", „misleitend realisme" en „psychomachische roman", waarmee als ik mij niet vergis steeds ongeveer hetzelfde wordt bedoeld. Hier wordt iets van Steiners bezwaren in de praktijk zichtbaar: het commentaar gaat een eigen - nominaal - leven leiden. Maar omdat de terminologie wel degelijk verwijst naar iets dat speciaal voor Hermans' proza typerend is, lijkt mij de schade hier nog binnen de perken te blijven.

Gespeend van ieder jargon is de bijdrage van Hella S. Haasse, die een pleidooi houdt om door de kritiek doorgaans stiefmoederlijk behandelde romans als *Onder professoren* en *Uit talloos veel miljoenen* met andere, meer welwillende ogen te bekijken. Ook in het interview met Hermans zelf, dat de bundel afsluit, klinkt een ander geluid dan in de meeste essays. Dat hij *Uit talloos veel miljoenen* „een van de allermooiste boeken die ik ooit geschreven heb" noemt, relativeert weer wat de geleerde kenners over zijn proza te berde brengen, want juist deze roman geldt in hun ogen samen met *Onder professoren* als de meest gewoon „realistische" die Hermans heeft geschreven.

De relativering betreft met name de reikwijdte van het commentaar: het kan helpen een bepaald literair werk te ontsluiten, wat het niet kan is voor dat werk de waardering afdwingen, al helpt het wel als blijkt dat het commentaar in kwestie uit een hartstochtelijke waardering is voortgekomen. Dat is bijvoorbeeld duidelijk het geval met *De sleutel in de kast. Over 'Het stenen bruidsbed' van Harry Mulisch*, samengesteld door J.A.Dautzenberg en verschenen naar aanleiding van het dertigjarig bestaan van Mulisch' roman.

In dit boek schrijven onder anderen Jan Blokker en Aad Nuis over resp. het bombardement op Dresden en de beschuldiging van plagiaat die ooit in verband met *Het stenen bruidsbed* tegen Mulisch is ingebracht. Maar het belangrijkste deel van het boek bestaat uit een zeer gedetailleerd commentaar op de roman van de hand van Dautzenberg, die in de inleiding van zijn bewondering geen geheim maakt.

In de praktijk heeft de bewondering de vorm aangenomen van een minutieuze aandacht voor de tekst; bladzijde na bladzijde heeft Dautzenberg Mulisch'

proza uitgekamd op onduidelijkheden, dubbelzinnigheden, metaforen, mogelijk onbekende namen en moeilijke woorden. In het commentaar vindt men - althans in de meeste gevallen - niet het verlossende woord, maar wel een beknopt overzicht van de bestaande interpretaties. Zijn eigen mening dringt Dautzenberg niet op, voor zijn commentaar heeft hij vooral geput uit het werk van eerdere Mulisch-exegeten als Donner, De Rover, Kuiper en Schmitz-Küller.

Een enkele maal krijgt ook de schrijver zelf de gelegenheid zijn eigen tekst van kanttekeningen te voorzien. Opmerkelijk is het commentaar bij een zin op bladzijde 102 van de roman, waar Dautzenberg schrijft, na de moeilijkheden van een mogelijke interpretatie te hebben aangestipt: „Ook Mulisch kan de zin niet (meer) duiden". Dautzenberg is gelukkig zo verstandig geweest de schrijver nergens als alles-verklarend orakel op te voeren. Daardoor blijft dit commentaar steeds een uitdaging aan de lezer om *Het stenen bruidsbed* opnieuw zelf te benaderen. Dat lijkt mij ook geheel en al in de geest van Mulisch, die niet voor niets heeft geschreven (in *Voer voor psychologen*) dat pas „het talent van de lezer" van de tekst een literair kunstwerk maakt.

De sleutel in de kast kan worden getypeerd als het instrumentarium dat zo'n talentvolle lezer belangeloos ter beschikking wordt gesteld, maar het echte werk moet hij nog altijd zelf verrichten. En zo hoort het ook – voor zover Steiner dát bedoelt met zijn erudiete tirade tegen het te veel aan kritische eruditie dat onze kunstwerken omringt, is er wat mij betreft geen enkele reden om het niet met hem eens te zijn.

(*de Volkskrant*, 26-1-1990)